

**CHIMBORAZO AYLLULLAKTAKUNAPAK LLAMAKUNA:  
LLAKTAKUNAPAK ALLI KAWSAYPAK, PACHAMAMAPAK  
HUNUYAYTA HARKAYPAK SHUK KUTICHI  
THE IMPORTANCE OF LLAMAS IN THE INDIGENOUS COMMUNITIES  
OF CHIMBORAZO: A RESPONSE TO CLIMATE CHANGE AND RURAL  
DEVELOPMENT  
LA IMPORTANCIA DE LAS LLAMAS EN LAS COMUNIDADES  
INDÍGENAS DE CHIMBORAZO: UNA RESPUESTA AL CAMBIO  
CLIMÁTICO Y AL DESARROLLO RURAL**

Luis Alberto Tuaza Castro<sup>1</sup>, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9533-5107>

<sup>1</sup>Universidad Nacional de Chimborazo, Vicerrectorado de Investigación, Vinculación y Posgrado, Riobamba, Chimborazo, Ecuador, email: [ltuaza@unach.edu.ec](mailto:ltuaza@unach.edu.ec)

**UCHILLACHISKA YUYAY**

Kuchulla ishki chunka pishka watakunapika, Chimborazo marka ayllullaktakunapika, tawka runakunami llamakunata wiñachishpa llankakunkuna. Ayllullaktakunata pushakkunawan rimanakukpika, llamakuna runakunapak kawsayta, allpa kawsarichun, allpa ama llatanlla sakirichun yanapashkatami rikuchinkuna. Kay yuyayta hapishpa, kay killkapika, llama wiwakunana Chimborazo ayllullakta runakunapak imakashkata, imamanta kay wiwakuna chinkarishkamanta, kunan punchakuna, runakuna imalla llankaykunata yanapak tantarikunawan llamakunata tikra charinkapak rurakushkakunamantami rikuchin. Llamakunamanta yuyaykunata pallankapakka, Ecuador mamallakta, Chimborazo marka, Pungalá, Calpi kitilli, ayllullaktakunapi llamakunata wiñachinkapak tantarikunatami rikushkani. Chashnallatak, chunka sukta llamata wiñachikkunawan, ayllullaktata pushakkunawan, yanapak runakunawanpashmi paktata rimanakushkanchik. Kay killkapika, llamakuna runakunapak kawsaypak ashka hatun kashkata, kawsayta allichinkapak alli kashkata, allpata allichishkata, runakunapak alli kawsay tiyachun yanapakkunapak llankaykuna allikashkatapashmi rikuchin.

**SAPI SHIMIKUNA:** Llamakuna, runakuna, ayllullaktakuna, kawsaypak llankaykunapash

**ABSTRACT**

*Over the last twenty-five years, indigenous communities have dedicated themselves to raising llamas. According to conversations with their leaders, they believe that llama breeding enhances their quality of life, promotes soil fertility, and helps prevent soil erosion. Therefore, this initiative enables the conservation of páramos affected by the advance of the agricultural frontier and climate change, two topics that this author has investigated during the period from 2018 to 2025. This article examines the significance of llamas for indigenous peoples, the factors that contributed to the decline of these animals in the central Andes of Ecuador, and the initiatives aimed at their recovery within the context of development cooperation. In research employing an ethnographic approach to the experiences of llama projects established in the indigenous communities of the Pungalá and Calpi Parishes in Chimborazo Province, Ecuador, in-depth interviews were conducted with 16 individuals, including llama producers, community leaders, and project managers. The study demonstrates that llamas are closely linked to the lives of indigenous people, improving living conditions and helping to restore soil quality. It also demonstrates that llama production is a key factor in development cooperation programs, as it responds to the needs of indigenous communities.*

**KEYWORDS:** Llamas, indigenous people, communities, development

## **RESUMEN**

*En los últimos veinticinco años, las comunidades indígenas se dedican a la crianza de las llamas. De los diálogos mantenidos con los dirigentes, ellos consideran que la crianza de llamas mejora la calidad de vida, fomenta la fertilidad de los suelos y detiene la erosión de la tierra. Por tanto, esta iniciativa permite la conservación de los páramos afectados por el avance de la frontera agrícola y el cambio climático, dos temas que este autor ha investigado en el periodo 2018 – 2025. En este artículo se analiza la importancia de las llamas para los indígenas, las causas que provocaron la desaparición de estos animales en los andes centrales del Ecuador y las iniciativas de recuperación de los camélidos andinos en el campo de la cooperación al desarrollo, a partir de una investigación con acercamiento etnográfico a las experiencias de los proyectos de llamas instaurados en las comunidades indígenas de las parroquias Pungalá y Calpi, de la provincia Chimborazo, Ecuador, donde se aplicó entrevistas en profundidad a 16 productores de llamas, dirigentes comunales y gestores de proyectos. El estudio demuestra que las llamas están íntimamente vinculadas con la vida de los indígenas, mejoran las condiciones de vida y contribuyen a recuperar la calidad del suelo, asimismo, se constató que la producción de llamas contribuye al éxito de los programas de cooperación al desarrollo, por cuanto responden a las necesidades de las comunidades indígenas.*

**PALABRAS CLAVE:** Llamas, indígenas, comunidades, desarrollo

Recibido: (01/04/2025)

Aceptado: (30/07/2025)

## **KALLARI**

Runakunapak kawsayka ashka llaki shinami kunan punchakunaka rikurimukun. Urkukunaka ashalla ukshatami charin. Tarpuna allpakunapash ashtawan wichiashpami rin. Ura pampa allpakunaka, maypi mana pakta yaku tiyashkamantaka ña mana pukushaninchu. Hawa urkukunapi ña mana uksha tiyakpika yakukunapash chakirishpami katimun. Shinapash, Chimborazo markapi, Pungalá, Calpi kitilli ayllullaktakunapika, runakunaka imashina allpata kamanata, urkukunata kamanata yuyarishpami llamakunata wiñachikunkuna. Imamantatak llamakunaka ashka alli wiwakuna kan. Llamakunaka imatatak kun.

Urku runakunapak kawsayta rikukupika, paykunapak kawsayka llamakunawan tantallami kan. Llamakunawanmi, ñawpa yayakuna, mamakunaka rimakkuna karka, kushiyakkuna karka. Shinallatak, ñawpa kawsaymanta yachachikuna, takikunapash llamamantami rimankuna. Shinapish, uni pachakunatami, may ayllullaktakunapika, llamakunaka chinkarishka karka. Kay yuyaykunata hapishpa, kay killkapika, llamakunaka runakunapak imatak kan, imashinatak wakin llaktakunapika llamakunaka chinkarirka, imatatak kay punchakunapika llamakunamanta runakunaka rurakunkuna, imashinatak llamakunaka runakunapak kawsayta, allpa mamapak kawsayta yanapan, tapuykunatami kutichinata munan. Kay killkata rurankapakka, Chimborazo markapi, Pungalá, Calpi kitilli runakunapak llamamanta llakaykunatami rikushpa, llama wiwachikkunawan rimanakushpa, ayllullakta pushakkunawan rimanakushpapashmi llamakunamanta rikuchishanipani.

## **IMASHINA RURASHKAMANTA**

Kay killkaka runakunapak kawsayta allichinkapak, allpa mamapak kawsayta sinchiyachinapak runakuna imalla ruraykunata rurakushkata, yuyakushkatapashmi rikuchin. Mama llaktakunapak hatun tantanakuyka (ONU), septiembre ishki chunka puncha, ishki waranka chunka pishka watapika, runakunapak, allpa mamapak kawsay sumak kachunka, imalla hatun rurana

yuyaykunatami kurka. Mishu rimaypika, kaytaka *Objetivos de Desarrollo Sostenible* ninmi. Kay hatun rurana yuyaykunapi, chunka pishka yuyaypika, ama allpakuna llatanlla tukuchun, allpapi yurakuna, kurukuna, wiwakuna ama tukurichun, yaku pukgiokuna ama chinkarichun, ama chakishka yutul allpa tukuchun uktashpa yurakunata, urkukunata kamana, wiñachina, llankana kashkatapashmi willakun (ONU, 2015).

Shinallatak, chunka kimsa hatun ruraykuna rurana yuyaypika, pachamamapi chiri, ashka rupay mirarita, imashina kay llakikuna runakunapak kawsayta llakichimukushkata uktashpa harkana kashkamantami rimakun. Kay llakikunaka, tukuy mama llaktakunapi samayta mapayachin, yakukunata mapayachishka wañuyta apamun, allpapash ña mana pukun, runakunapash karu llaktakunaman rin. Shinaka, imashina chay llakikunata harkanamantami rimakun (ONU, 2015).

Kay yuyaykunata hapishpa, runakunawan urkukunamanta llankankapakmi, ishki waranka chunka pusak watapika, hatun yachana wasi University of Guelph Mateo MacBurny, Craig Jonhson yachachikkunawan wankurishpa, Canadá Runakunapak kawsaymanta riksinaapak tantanakuyanta yanapaypa chaskirkanchik (*The Social Sciences and Humanities Research Council*). Kay yanapaywanka, urkukuna imashina kunan punchakunapi kashkamantami killkarkanchik. Shinallatak, killkakunapi imashina chiripash, kunakpash washa, washa shuktak tukushpa runakunapak kawsaytapash llakichikushkatami rikuchirkanchik (Tuaza Castro et al., 2021).

Urkukunapi, tukuy pachamamapi llakikunaka runakuna rurashkami kan. Wakin runakunaka ñami kay pachapi kawsay tukurikushkata yuyankuna, shinapash, hatun yachakkunaka runakunallatak, hatun imatapash ruraykuna, ashka antawakuna, ashka kullita charina munay kay pachata tukuchikushkatami yuyankuna. Mishu rimaypika Antropoceno ninkuna. Kay yuyaywanka, runakuna imashina tukuy paykunapak llankaykunawan, ruraykunawan, pachapak samyta, tamiata, chirita, rupaktapash rurashpa kawsayta llakichina kashkatami rikuchin (Arias Maldonado, 2018). Shinapash, shukta yachaykunaka runakunallatak, manarak ima llakikuna piyakpi pachamamata kishpichina kashkamantami rimankuna. Imashina yuyaykunata, ruraykunata runakuna pachamamata kamanapak rurana kashkatapashmi rikuchin (Krainer & Jácome Estrella, 2023). Kay yuyaykunata hapishpami, imatatak runakunaka paykunapak urkukunata kamankapak, ukshata wiñachinkapak, yakuta charinkapak rurakunkuna nishpami, chunka sukta ayllullakta runakunawan rimanakurkani. Kay rimanakuykunapika, wakin runakuna, warmikunapash, llamata charinami sumak kashka, llamawanmi ukshata wiñachi tukunchik, urkukunata kamay tukunchik, runa kawsayta alli tukunchik nishpami willarkakuna.

Llamakunawan llankayta riksina rayku, Pungalá, Calpi kitilla, ayllullaktakunamanmi taytakunawan, mamakunawan tantalla rimakunaman rirkani. Kay ayllullaktakunapika, ishki waranka watakunamantami, runakunaka, Riobamba Diócesispak yanapaywan ashka llamakunata charinkuna. Shinallatak, llamapak millmatapash yakuwan pushkanawanmi pushkashpa katunkuna. Taytakuna mamakunataka, kankunapakka imatak llamakunaka kan nishpami tapurkani. Shinallatak, imashinatak allpapak kawsayta llamakunaka aliyachishka, imatatak llamakunawanka rurankichik, nishpapashmi tapurkani.

Pungalá, Calpi runakunawan, warmikunawanka kichwa rimaypimi rimanakurkani. Runakunawan kichwapi rimayka, paykunapak kawsayta, yuyaykunata paktata yachanapakmi yanapan. Imashinatak mana ayllullaktakunaman rishpa, yayakunawan, mamakunawan rimanakushpaka, runakunapak kawsaymanta, yuyaykunamantaka hamuntay tukunchik. Mana ayllullaktapi kawsak runakunawan rimashkamantami, wakin Ecuador mamallakta tantanakuykunapi llankak runakuna, yanapana, tantanakuyupi llankak runakunapash mana pakta ima ruraykunatapash runakuna mañashka shinaka ruray tukunkuna. Chimborazo runakunapak kawsayta rikukpika, tukuy laya yanapaykuna, llankaykuna, yanapak tantanakuykunapash tiyashkata, shinapash paykunapak kawsayka manarak alli tukushkatami rikunchin. Shinapash, llamakunamanta rimakpika, paykunapak mikuyta llamakuna allichishkatami rikunchik.

Llamakunawan llankaymanta, kawsaymanta tapunkapakka, yuyakkunawanmi, ñan kuchukunapi, allpata llankakuyupi, tantanakuykunapi rimarkani. Paykunapak karashka yuyaykunataka,

kamukunapi, killkakunapipash imalla llamakunamanta yuyashka yuyaykunawanmi tantachirkani, katitaka killkarkani.

## RIKUCHIKUNA RIMAKUYKUNAPASH

Urkukunamanta, yachaykunaka imashina kunan punchakuna, uksha tukurimukushkamanta, runakunapay tarpuna allpakuna ashtawan hawakunaman llukshikushkamantami rikuchinkuna. Urkukunata kamachinapak hatun yanapay, *Consorcio para el Desarrollo Sostenible de la Ecoregión Andina* (CONDESAN) tantanakuyka, kay watakunapi ashka urkukuna tukurishkata, llatanlla sakirishkatami rikuchin (CONDESAN, 2025). Robert Hofstede, Patricio Mena-Vásconez, Esteban Suárez yachakkunapak yuyaypika urkukuna, ukshakuna illakllaka, yaku chinkarinka, urkukunapi kawsak runakunapash, may karu llaktakunata rinka, mikunapash chinkarina kashkatami rikuchin (Hofstede et al., 2023).

Tukuy laya llakikuna hapikpipash, runakunaka mana maki markashka sakirinata yachankunachu. Ñawpa pachakunamantami, urkuka paykunapak ashka hatun alli kashkata yachankuna. Urkukunaka mana ukshallachu kan. Urkuka ukshata kun, yakuta kun, wiwata, hiwatapashmi karan. Shinallatak uksha ukupika tukuy laya kuru, chuspikuna, palukuna, hambatukuna, pishkukuna, atukkuna, tarukakuna, shuktak wiwakunapashmi tiyankuna. Urkuwanmi runakunaka parlanakunkuna. Hawa urkuta michinaman rishpapash, runakunaka mana chulunlla kankunachu. Urkumanmi kaparin. Kushi kashpa, urkuman takin, wakakushpa urkumanmi llakikunata willan, urkukunamantami sumak ayllupi kawsanapak yachachikuna tiyan. Yuyakkunaka, urkupi solterawan condorwan tupanakushpa sawarimantami yachachinkuna. Urkupi ashkuwan soltera waynayashkamantapash willan. Allpamanta makanakuykunapi, runakuna urkukunapi tantanakushkamantapashmi yuyakkunaka yuyarishpa rimankuna (Tuaza Castro, 2017a).

Llakikuna hapikpika, runakunaka uktami tantanakunata yachankuna. Ñankunata paskanapak, uktashpa wasichinkapak, yakuta charinkapak, ukta allpata allichinkapak, murukunata pallankapak minkakunatami rurarkakuna. Ñawpa pachakunapika, allpapash alli pukuchunka, wiwa wanukunatami shitakkuna karka. Allpata tamia pacha ama yaku apashparichunpash larkakunata paskakkarka. Hawa urkukunapi kuchakunata wiñachikkuna karka (Murra, 1972). Chakrakunapash sumakta tarpurkakuna. Allpata sumakta yapushpa, hiwakunata chaspishpa, rumikunata anchuchishpa, murukunatapash shikan shikantami tarpurkakuna. Shuk wataka papata, shuktak wataka sarata, alvista, habastapashmi tarpurkakuna. Ña kati watakunami shuk murullata tarpurkakuna; yapuytapash, tractorkunawan yapurkakuna. Murukunatapash ña mana mahatawan tarpushpa, yanka mapa quimico wanullawan tarpurkakuna.

Ña urkukuna llatanlla sakirikukpi, allpakuna mana pakta pukukpi, runakunaka shuktak llankaykunata mashkakunkuna. Wakin ayllullaktakunapika, yurakunata tarpukunkuna. Maypika, chakrakunata mahatallawan pukuchinkapak yuyarishpa llankakunkuna. Shinallatak, ovejakunata, wakrakunata, kuchikunata, kuykunata, atallpakunata wiñachikunkuna. Shinapash, wakra, ovejakunaka urkukunapi wiñakuk hiwakunata paykunapak chakiwan sarushpa llakichishkamantami, may ayllullaktakunapika ashalla ovejakunata chari kallarimunkuna. Kutin, wakin llaktakunapika, kuyaywan llamakunata charita kallarikunkuna. Ña Chimborazo tawka ayllullaktakunapimi llamakunaka tiyan, alpakakunapash tiyan. Wawakuna kashpa, yuyaykuna kashpa llama pushashka, chakrakunapi, ñankunapi rikurinkuna. Chismaute, hawa Guamote urkukunapika, wawakunaka llamapi tiyarishka, yachana wasiman rinkuna, yantata mashkanaman rinkuna.

Llamakunaka urku runakunapakka wiñaymanta paykunapak kawsaymi kan (Guamán, 2010). Yuyaykunapi, yachaykunapi, ñawpamanta rimaykunapi, turuwan rurashkakunapi, takikunapi, pukllaykunapipash llamakunamantami rimankuna. Chimborazo, Cañar, Imbabura markakunapika, llamanta sumak takikunami tiyan:

Ay, ñuka llama de mi vidalla,  
Hawa urkutacha purikun,

Ura pampatachari shamukun.

Ay, ñuka llama de mi vidalla.

Imbabura, Cotopaxi markakunapika, kari wamprakunami llamamanta kashna takinkuna:

Ñuka llama de mi vida, yana shikimi kaparka,

Ñuka llama de mi vida, tinpuk sikimi kaparka.

Ñuka llama de mi vida ñukawan purik kaparka,

Ñuka llama de mi vida, ñuka machakpi chinkashka (Runallakta, 2015).

Kay llamaman takiwanka, paykunapak warmi kana kuytsakunamanmi kashna takikkuna karka. Karintik, warmintik imashina puñunakunakunata, mana pakta achikta rimay tukushpami, warmikunamanka llamawan shipapurashpa takikukuna karka. Runa ayllullaktakunapika, kunankamami, wamprakunaka paykunapak kusa, warmi kanawan imashina tantarinamanta, aychayanamanta yayamamanka mana willay tukunkukuna. Ashka pikayrakmi tiyan. Shinapash, llamaman takishpa, warmikanata, kusakanta llamawan shimpapurashpaka, mana manchashpallami rimay tukunkuna. Shinallatak, ñawpa punchakunapika warmikanata ari nichinapakka llama aychata, ashtawanka llama umatami, kari wamprakunaka kuytsakunaman karak karkakuna. Moyamanta Mama Isabel Sisaka, kay ñawpa punchakunapi kashna tukushkatami rimarka, “Ñuka yayapak panipak churika, shuk punchaka Guarandamanmi rirka. Chay llaktapimi ashka hiwata katukrirka. Chay katushka kullkiwanka mikuykunata yayamamapak apamurka, shinallatak, warmi kanata arinichinapakka, hatun llama umatami apamushka karka. Mikunakunataka aparishka, llama umataka markashkami chayamurka” (I. Sisa, rimanakushka, 02 de abril de 2016).

Runakunaka llamakunawanmi rimarka, yuyarirka, kushikurka, wakarkakunapash. Llamakunaka paykunapak kawsaypi, runakuna shina, wasi uku ayllu shina kashkatami yuyarkakuna. Gramapampamanta, Ramona Vimos mamaka kashnami nin, “wakin ñukanchik runakunapak kawsaypi, puripika manapash piwan hawalla rimay tukunchikchu. Wakinka riparan, riman, piñan, ahan. Wiwakunaka mana chashnachu kan. Llama wawakunata charinchik, paykunawan rimanchikka, parlanchikka. Wakakpi uyan, wiki ñawimanta urmakukpi rikushpa llakin” (R. Vimos, rimanakushka, 9 de marzo de 2021). Shinallatak Jatari Campesino ayllullaktaman, mama Alejandrina Miñercajaka kashnami nin,

Ñukaka yuyak kashkamantaka mana ña wawakunata charinichu. Ushushikuna, churi karupimi kawsan. Ñuka kusa wañushkapash ña unimi, shinaka sapallami kani. Pipi mana shunkuta churaypakchu kani. Ima llaki. Llamakunapimi shunkuta churani, paykunawanmi parlani, rimanakuni. ‘Riki wawa, ñukaka llakillami kani’ nikpika, sinkata, shimita ñuka ñawipi churashpami muchan (A. Miñercaja, rimanakushka, 09 de noviembre de 2020).

Chashnallatak, runakunaka, llamakuna kushikuyta kushkatami yuyankuna. Cruz urku ayllumanta, mama Jacinta Carguachika, kashnami nin:

Ñukaka manarak llamakuna kay ayllullaktapi tiyapkika, ovejakuna, kuchikuna, wakra-kuna, chantazukuna apashkami purik karkani. Maypika, kay wiwakunaka atinallata munankuna, kallpashpa rinallatami munankuna. Hillu wiwakunakarín, mashna makay, mashna rimaypash manatak uyanata yachankunaka. Kutin llama de mi vidaka, mana piñachin, mana mapayachin. Ismashpapish, chayllapi isman, purinatapish allilla purin, chashnami ashkata kushichin (J. Carguachi, rimanakushka, 21 de noviembre de 2019).

Ari, kushi illakllaka, runakunaka llakillami kawsankuna. Llamakunamanta, runakunaka asinkuna, kushiyankuna, sinchiyanakunapash. Shinallatak wakin yuyakkunaka, llamakunamanta uni watakunata kawsashkatami yuyankuna. Mama María Natividad Buñayka kashnami nin:

Ñawpa taytakunaka unitami kawsakkuna kashka. Tayta Pascual Buñaytaka, ñalla patsak watata charikrikushpa wañushkatami pampanchik. Imamantatak chashna uni watakunata kawsarka. Payka wiwa wawakunawan kawsarkaka. Ña ovejitakuna pushashka. Ña llama wawakuna apashka purik karkaka. Chulunlla washa pampapi michikukpika, ñapish llamakunawan parlakuk, takikuk karkaka (M. Buñay, rimanakushka, 20 de octubre de 2021).

Kunan punchakunaka, tukuy ayllullaktakunapimi, runakunaka uma nanaywan ashkata ñakarinkuna. Chay nanaykunataka hampik runakunaka mishu shimipika *estrés, ansiedad* ninkunami (OMS, 2022). Ñawpa yayakunaka, wiwakunawan kawsashkamantaka, chay unkuykunataka mana charirkakunachu. Ima nanaykuna, unkuykunatapash hawallami mishakkuna karka. Llakilla kashpaka, llamakunawan rimanamanmi rikkuna karka. Ashka manchaywan kashpaka, llamata muchashpa, ukllarishpami hawalla alli tukukkuna karka. Wakakushpaka, llamata ukllarishpa, paywan parlashpami ña kushilla hatarikkuna karka.

## **ÑAWPA PACHAKUNAMANTA LLAMAKUNA**

Llamakunamanta yachak runakunaka, chusku waranka watakunamantami ñawpa yayakuna, mamakuna llamakunataka runakunawan kawsanata yachachirkakuna ninmi (Murra, 1972). Ñawpa pachakunapika, imashinami kunan punchakunakama vikuña, guanakukuna kacharishka purinkuna, chashnallatakmi llamakunaka pampakunapi, kinrikunapi, urkukunapi kacharishka kawsak karkakuna. Ña runakunawan kawsanata yachachishkamanta pachaka, millmata, aychata, yawarta, wanukunata, kuyaykunatapashmi llamakunaka kurkakuna. Runakunaka llamakunaka paykunapak wasi uku ayllu kashkatami yuyarkakuna. Chaymantami takikunapi, rimaykunapi kunankama, ñuka kawsay llamalla nishpa takinkuna.

Ñawpa inca yayakunapak, mamakunapak pachapika llama aycha mikuna, llama millmawan awashka churana, llama karakunawan pillurinaka ashka hatunmi karka. Millmapash, karapash, ashka kullkimi valik karka. Shinallatak, llaktan llaktankunata purinapakka, Inca yayakunaka llamakunatami mutsurirkakuna. Llamakunamanmi, mikunakunata, kullkita, kurita apachikkuna karka. Perumanta ñawpa kawsaymanta hatun yachak yaya John Murraka (Murra, 1972), incakunapak kawsaypi llamakunamanta rimashpaka, llamakunaka ashka kuri kashkatami rikuchin. Yaya Murrapak yuyaypika, incakunaka llamata wañuchishpami, pachakamakman, yaya Intiman rikuchikkuna karka ninmi. Shinallatak, llama millmawan sumak awashkakunata, papawan, sarawan, llama aychawan yanushka mikunatapashmi, incakunaka, chayashka llakta runakunamanka karakkuna karka ninmi. Incakunami Ecuador mamallaktamanpash, llamakunataka apamurkakuna. Quito ayllullaktakunamanta, kamakkunamanta, hatun yachak, Frank Salomonpak rikuchikunapika, incakunaka Otavalo ayllullaktakunakamami llamakunataka churashkakuna karka ninmi. Otavalopi, Quito ayllullaktakunapika, hatun pushakkunami llama aychataka mikukkuna karka ninmi. Shinallatak imakunata apachinapak, llama millmawan awanapak kashkatapashmi rikuchin. Xunxi, Riobamba ayllullaktapika, llamakunaka apukunaman wañuchishpa kunapakpash kashkatami, yaya Salomonka rikuchin (Salomon, 2011, pág. 324 -325). Incakunaka, ayllullaktakunata Tawantinsuyupi tantachinkapakka, mana makanakuyllawanchu, mana runakunata wañuchillawanchu tantachikkuna karka ninmi. Karaykunawan, kumbidaykunawanmi paykunawan tantachikkuna karka. Chay chakita katishpami, kunan punchakunakama, karanakuykunapi, mikuypi, upiaypi runakunaka aylluyankuna. Mayhan imata karakpika runakunaka shinallatakmi karakkunamanka kutichinkuna. Ima karashkata, ima yanapaytapash kutichinatakm kan (Ferraro, 2004). Incakunapak kawsaypika, llamakunawanmi wankurikkuna karka. Shinallatak yuyaykunata hapinapi, yuyaykunata wiñachinapi, llaktakunata shayachinapi llamakunami yanapakkuna karka. Tiwanaku, Tawantinsuyu wiñachipika llamakunami runakunawan karka (Romero, 2003). Llamakunami yanapakkuna, kuyayta, mikunata, millmata kararka.

Incakunapak yuyaypika, llamamantaka ima mana yankallachu karka. Karaka, millmaka churanakunata ruranapakmi karka. Aychata mikushka katika, tullukunapash, wishilla, akchata nakcharina, papata llushtina, awana pushkata churanapashmi karka. Pulinguimanta, yaya Juan Toaza nik karka, “kay pushkata yallichina kartunka. agujapash, llama tullumanta rurashkami kan. Ñawpa yayakunapak pachamantami kay kartuntaka charini. Kay kartunka, llama tullumanta rurashkami kan” (J. Toaza, rimanakushka, 12 de julio de 2021) Llamakunapak yawarpash, hampirinapak upianami karka. Llama wanukunapash, tarpushka allpakunata pukuchinapakmi

karka. Mama María Jayaka ninmi, “kunan punchakunami allpapash irki kan. Ñawpak yuyukkunaka, incakunapak pachapika ashka sumak mikuykuna tiyashkatami parlarkakuna. Allpapash ashkata pukushkatami ninkuna. Llama wanumantatikchari chashnaka kakri. Kunan kamallatak, llama wanutawan tarpushka pampakuna, wichikunaka, tarpuk tarpukkunapakka sumaktami murukunata pukun” (M. Jaya, rimanakushka, 20 de marzo de 2020).

Shinallatak, ñawpa yaya inkakunaka, Cuskumanta, Quitukamami llamakunapi, mikunata, churanakunata, makanakunapak warakakunata apachishpa apamukkuna karka. Chay yayakunapak chakita katishpami, tawka llaktakunapi, kati runakunapash llamakunapi apachishpa purikkuna karka. Incakunapak pachapika, chantasupash, apiupash manarak tiyarkakunachu. Españamanta shamuk runakunami chay wiwakunataka apamurkakuna.

Incakunapak yuyayta katishpa, ñawpa pachakunamanta yuyakkunaka, michikkuna hawa pachapi llamakuna, runakunawan purikushkatami yuyarkakuna. Yachak runakuna, michik runakunaka wichiman hawa pachata rikushpami, chay llamakuna purikushkata yuyarkakuna. Chashnami, ima puncha, ima pachakuna chakrakunata tarpunakashkata, wasichina kashkata, tsakmana, hashmana, murukuna tantachinata yuyarkakuna. Chay yuyakkuna nishkata katishpa, kunankamami, yaya mamakunaka, achiklla tutapi wawakunataka kanchaman llukshichishpami killata, kuyllurkunata rikuchishpa, kashna ninkuna: “Allitatak rikuyyari, hawa pachapika, llamakuna ñuka taytawantak, mamawantak purikunka. Manachu rikunki. Paykunatak purikunkunaka, pukllakuntakkunaka” (J. Remache, rimanakushka, 22 de enero de 2021).

Chismauti ayllullaktamanta, mama Maria Yantalemaka, chashnami nin: “ñawpa mama wawakunaka, killata, kuyllurkunata rikunata, chaykunata rikushpa yuyaykunata hapinata yachachikkunami karka. Mamatak kanka, imatashi mamaka nisha nin, yayaka imatak nisha nin. Rikukuyta yayaka llamapi tiyarishka rikurinka, nikkunami karka” (M. Yantalema, rimanakushka, 12 de diciembre de 2020). Ari, ñawpa yayakuna, mamakunaka, llamakuna, yuyakkuna rikurishpa imata kay pachapi kawsak runakunaman ima nikushkakunatami yuyakkuna karka. Chay yuyaykunata katishpami, llankakkuna karka, wawakunata alli yachachikkuna karka, paykunapak warmiwan wawawan sumak kawsayta hapikkuna karka, ayllullakta runakunawanmi kishpichinakuk karka.

## **LLAMAKUNA CHIKKARISHKAMANTA**

Españamanta shamuk runakunaka, imashinami tawka runakunata wañuchishpa chinkachirkakuna, shinallatakmi llamakunataka chinkachirkakuna. Yaya Juan de Velasco (1946), paypak kamu Quito capakpak ñawpa kawsaymanta rimashpaka, rikuchinmi imashina, Sebastián de Benalcázar, Diego de Almagro España, shuwa runakunaka, Quituman rikushpaka, yankalla llamakunata wañuchishpa sakishkata (Velasco, 1946).

Españamanta shamuk runakunaka, runakuna apukunaman llamakunata wanuchishpa kushtata rikushpami, llamakunaka millak wiwakunakashkata yuyarkakuna (Salomon, 2011). Llamaka supaypak wiwa, ashnak wiwa, aychapish tiamuk aycha, millmapish tuksik kashkatami nirkakuna. Shinami runakunataka ama llamakunata charichun sakirkakuna. Llamakunapak rantika, kuchita, wokrata, chitata, ovejakunatapashmi churarkakuna (Velasco, 1946). Kaykunami mikuna wiwa kankuna nirkakuna. Llama aychata mikukka ashnakyanka, muspayanka, kunkak shunku kankapashmi nikkuna karka. Chay rimaykunata uyashpa, chay millak runakunapak yuyaykunata hapishpami, runakunaka asha, asha llamataka shitarkakuna, chinkachirkakuna.

Runakunaka llamata sakishpa, chinkachishpaka ovejakunata, wokrakunata, kuchikunata, chitakunata, apyukunata, chantatsukunata wiñachi, mirachita kallarikakuna. Chay wiwakunaka, mayhan runakunapakka, ashka hatun kanllatami mirarka. Llamakuna illaklla, warmikuna, wawakunaka chita ñawpachishka, oveja ñawpachishka, kuchi, allkukunapish pushashkami kawsayta kallarikakuna. Ari, ovejakunamantaka millmata, aychata surkurkakunami, shinapash, mana llama shina kuyayta rikuchik wiwakunachu karka. Ovejakunaka hillumantash hillu, atikmanpish atik wiwakunami kankuna. Mashna takakpipash, mashna kamikpipash, manatak

hamuntak wiwakunachu kan. Kutintak, llamakunaka ashallata mikun, mana atin, rimakpipash hamuntak wiwakunami kankuna.

Ashka kanlla ovejakuna mirarikpika, pampakunapash, urkukunapash ña mana paktakchu karka. Mama Rosario Coronel, ñawpa Riobambamanta rimashpaka rikuchinmi imashina ovejakuna mirakpika, España runakunaka, Chibunga mayu kuchupi batankunata wiñachishkata (Coronel, 2003). Kay batankunapimi, oveja millmata takshashpa, ponchuta, warata, anakuta, kushmata awakkuna karka. Batanpak kuchulla allpakunapika runakunaka ashka ovejakunatami michikkuna karka. Ashka ovejakunamantami, San Vicente, Santa Clara, Guallaví, Cacha ayllullaktakunaka chushak, llatanlla allpakuna tukurka.

Ovejakuna, chitakunaka ashka hiwatami mikunkuna. Ña maypi mana, mikuna tiyakpika, allashpa, sapikunatapashmi mikunata yachankuna. Kutin, llamaka, ashlla hiwakunatami mikun. Ña mana hiwa tiyakpika, yarikaywan kashpapash, runakuna kacharinakama shuyakunllami. Yarikachikushpapash, mana allpata allanchu. Españamanta shamuk runakunaka ovejakunata, chitakunata kay allpakunapi churashpaka allita rurakunchik nishpami yuyakkunakarka. Kunan rikukpika, ashpawapish paykuna apamushka wiwakunaka pachamamata llakichinkuna, urkuta chinkachinkuna. May oveja, kuchi, chita mikushka, purishka allpakunaka ña mana alli tukunchu. Urkupish tukurin, pampa hiwakunapash chinkarinmi.

Españamanta shamuk runakunaka, paykuna pura runakunapak allpata shuwashpa, rakishpami haciendakunata wiñachirkakuna (Bretón, 2012). Kay haciendakunapika, ovejata, kuchita, wakrata, chitakunata, apyukunatapashmi churarkakuna. Runakunapak llamakunata, kuykunataka anchuchirkakuna, chinkachirkakuna. Wakin runakuna, hacienda kuchullapi llamakunata charikpika wañuchirkakuna. Chismautemanta, Tayta Francisco Alvarez kashna shinami yuyarin,

Ñukanchik ñawpa yuyakkunapak pachaka, haciendayuk runaka, runakunapak kawsay, paykunapak wiwakuna mana alli kashkatami yuyarka. Maypi llamata michikukta rikushpa, uchilla kuchikunata rikushpa, ashkata piñarishpami, carabinata hapishpa, tukyachishpa wañuchik karka. Ñuka wawa kashpaka, “patroncito, ama wañuchichu. Llama illakka imatatak mikushun, imatatak churasha” nikukllapitakmi wañuchiwan sakishpa rik karka. (F. Álvarez, rimanakushka, 15 enero de 2021).

Waranka, iskun patsak, pusak chunka watakunakamaka, ña tukuy llaktakunapimi llamakunaka chinkarishka karka. Shinapash, hawa Gramapampa, Guantuk, Cotopaxi karu llaktakunallapimi tiyarka. Llamakuna mana tiyakpipash, llamakunamanta taki, yachachikunaka runakunapak yuyaypi, achikllami kawsarka. Runakunaka, mishukuna mashna llamakunata kunkarichik nikpipish, manatak llamakunataka kunkarirkakunachu. Wakin, mamakuna, yayakunaka kashna shinami rimakkuna karka, “ima pachapish, runa kawsay tikramunka, runa wiwa kutimunka”. “Llama aychata mikushun, llama shina kallpashunpash” nikkuna karka, nishpami, San Lorenzomanta, mama María Cajoka nin (M. Cajo, rimanakushka, 20 de marzo de 2023).

## **LLAMAKUNAPAK KUTIMUY**

Waranka iskun patsak, pusak chunka watakunamanta wichiman, Chimborazo, wakin Riobamba Iglesiawan tantarishka runakunaka, imashina runakunapak kawsayta sinchiyachishun, imashina pachamamata allichishun, imashina allpata tarpushun, imashina kawsayta mashkashun (Santana, 1995) nishpami llamakunata ayllullaktakunapi churanata yuyarirkakuna. Chay watakunapakka, ña tawka llaktakunapimi haciendakunaka tukurishka karka, ayllullaktakunapash wiñarishka karka (Tuaza Castro, 2017b). Shinapish runakunapak llakikunaka manatak chayrak tukurishkachuk karka. Allpakunapash, ña mana ñawpa shina pukurkachuk.

Llakikunata mishankapak, allpata hapinkapak, runakunaka yuyaykunata allichik kallarikakuna, tantanakurkakuna. Shuk punchaka, San Juanmanta runakunaka, yaya Gabriel Barrigawan rimarkakuna. Guabukmanta, mama María Ati, kaytami yuyarin, “shuk punchami Bolívar, Salinasman rikurkanchik. Ña chawpi ñanpika, yaya Gabrielta nirkanchik, ‘imatatak ruray tukunchik. Manachu llamakunata mashkay tukunchik’. Chashna nikpika, yaya Gabrielka nin, ‘alli



yuyaymi, shinapish maypitak llamataka hapishun'. Chashnami, kati punchakunataka llamakuna tiyachuntak nirkanchik" (M. Ati, rimanakushka, 23 de enero de 2023). San Juan runakunaka, yaya Gabrielwan tantanakushpami, llamakunata churarkakuna. Chay watakunaka, yaya Gabriel Barrigaka, San Juan, párrocomi karka. Payka yaya Leonidas Proaño, Riobamba obispupak yuyaykunata, llankayta katishpami, runakunawan llankarka, wankurirka.

Waranka, iskun patsak, iskun chunka watapakka, yaya Gabrielka, Pungalá kitillipimi llankanaman, yaya Víctor Corral, Riobamba obispo kachashka karka. Yaya Gabrielka, Pungalá runakunawan tantarishpami, llamakunata mirachita kallarirka. Kay llankaymanta, yaya Gabrielka kashnami willan,

Ñukaka misakunapi, tantanakuykunapi runakunataka, tantarichik, allpata allichishun, wawakunapak imallatapash mashkashun nirkani. Shina nikpika, runakunaka nirka, imatatak ruray tukunchik. Ñukaka llamakunata churashunchik nirkani. Pungalá runakunaka ashka kushillami tukurkakuna. Chaymantami, pushakkunawan tantanakushpa, Cotopaxi markapi llamakunata mashkakrirkanchik. Zumbagua, kitilliman chayashpaka, chay llaktapi llankak, salesiano yaya Piota nirkanchik, yaya Pío, llamakunata katuy. Chashna nikpika payka nirka. Imapak, llamakunataka ninkichik, mana alli wiwakunachu kan. Ñukamantaka tukuyta apaychiklla. Imapak mana valichu kan, nirka. Chashnami ishki chuka llamakuna apashka shamurkanchik (G. Barriga, rimanakushka, 15 de enero de 2021).

Llamakuna ña chayamukpika, Pungalá warmikunaka ashkatami kushikurkakuna, wakinkunaka wakarkakuna. Angiñay ayllullaktamanta, mama María Chutu, kashnami nin, "llamakuna chayamuy punchaka ashkatami kushikurkanchik. Ñuka imaka amiktami wakarkani. Llamakunawanka, ñukanchik ñawpa taytitukuna, mamitakunapak kawsay tikkrmurkaka" (M. Chuto, rimanakushka, 20 de enero de 2021). Pungalá kitillipi llamakunata churankapakka, yaya Gabriel Barrigaka, Alemaniamanta Misereor Catolicopak yanapaytami mañarka. Chay punchakunaka, Misereor tantanakuyka, Chimborazo markapimi runakunata sakirik hacienda allpakunata rantishpa kushpa yanapakurka. Pungalapika, chay tantanakuyka pishka waranka dólar kullkikunatami, tantarishka warmikunaman kurka. Chay kullkiwanka, chunka warmi llamakunata, shuk kari llamatapashmi rantirkakuna.

Kati watakunataka tantalla llankashun nishpami, llamata wiñachik mamakunaka, yaya Gabrielwan tukushpa, Inti Ñan, hatun tantanakuyta wiñachirkakuna. Kay tantanakuyka, llamakunapak hampinata yachachikkunata mashkarka, llamakunapak aychata, millmata katunapak, maypi rantikkunata mashkarka. Kati watakunaka, Inti Ñan tantanakuyka, Pungalá kitillapi yakuwan awanata wiñachirka. Shinallatak, ayllullakta mamakunamanpash, llama aychata imashina yanunatapash yachachirka.

Llamata rantinapak Riobamba Diócesismanta kullkita hapik mamakunaka, pishka watakunapimi pishka waranka kullkikunataka kutichina karka. Mana kullkita kutichi tukushpaka, wawa llamakunawanmi kutichinatak karka. Wakin warmikuna kutichishka kullkiwan, wawa llamakunawanpash, Inti Ñanpi tantarishka runakunaka shuktak llaktakunapimi llamakunata churarkakuna. Kay tantanakuyapak llankaywanka, Cipalpa, Columbe, Achupallas, San Andrés, shuktak Chimborazo kitillikunapipashmi, ashka llamakunata churarkakuna.

Ishki waranka, ishki watapakka, Inti Ñanpak llankayta katishpa, Calpi, Palacio Real ayllullaktapipash, warmikuna, yaya Pierrick Van Dorpe, Francia mama llaktamanta, Calpipi párroco llankakuktami llamakunata churanapak yanapayta mashkachun mañarkakuna. Kay llamakunawan, llankay kallarimanta, yaya Pierrickka, kaytami nin,

Palacio Real, shinallatak Calpi shuktak ayllullaktakunapika, ashka yarikaymi tiyarka. Ishki waranka, ishki watapika, shuk killallapimi, yarikaywan wañushka, chunka wawakunata pamparkanchik. Mikuypish, mana paktachu karka. Chay llakikunata rikushpami, pastoral tantanakuytika, imatatak rurashun nishpa yuyarirkanchik. Chaypimi wakin runakunaka nirka, shuktak llaktakunapika llamakunata churakunkuna, ninka. Yaya Pierrick, yanapaway, Franciapi ima yanapak tantanakuykunawan wankurichipay, nirka. Chashnami Palacio Real ayllullaktapika llamakunata churarkanchik. San Francisco Kunuwachaypika

muchikukunata rurana, mermelada rurana shayachirkanchik. Shuktak ayllullaktakunapipash, llamakunata, alpakakunata churarkanchik. Kunanka tukuy llaktakunapimi llamakunaka, alpakakuna tiyan (P. Van Dorpe, rimanakushka, 23 de enero de 2021).

Kati watakunaka, ña llamakuna mirarikpika, Palacio Real, shinallatak shuktak ayllullakta runakunaka imatatak rurashun, nishpa yuyarirkakuna. Ari, llamakunata mikuna kashkata yacharkakuna, millmawan pushkashpa, awana kashkatapash yacharkakuna. Shinapish, chay llankaykunallaka mana pakta kanchu, nishpami, shuk mikuna restauranteta wiñachirkakuna, shinallatak, karu llaktakunamanta rikuk shamuk runakuna shamuchun, turismo llankaytapash kallarichirkakuna.

Kay watakunaka, tukuy llaktakunamantami tawka kari warmi, Palacio Real restaurantipi, llamakunapak aychata mikunaman shamunkuna. Mama Maria Acalo, kashnami nin,

Llamakunamantami ñukanchik kawsayka allichirishka. Restaurantepi, llama aychata kusashpa katunchik, millmata allichishpa churanata awanchik. Tawka karu llakta runakunami llama ponchota, llama kunuk churanata munankuna. Ñawpaka, warmikuna kusakuna makashka, rimashka, ahashka kawsarkanchik. Kunanka llamakunawan llankashkamantaka, pipash mana riman, pipash mana ahan. Warmikunapash kullkiyuk kanchik. Wata tukuritami, mashnalla kullki yaykushkata yupashpa, tukuy warmikunaman rakinchik (M. Acalo, rimanakushka, 22 de enero de 2021).

Llamakunawan llankaymanta, Palacio Real warmikunapak, shinallatak kuchulla ayllullaktakunapakpash kawsay alli tukushka. Allpakunata rikukpika, ñawpa pachakunapika, yanka yuktsi allpallami karka. Kunan punchakunaka, llama ismamanta, allpakunaka sumak tarpunakunami kan. Shuktak ayllullaktakunata rikukpika, tawka runakunami, tukuy paykunapak ayllukunantik karu llaktakunapi llankakrinkuna. Allpata, wasita shitashpami, karu llaktakunapi kawsakrinkuna. Palacio Real, runakunaka ña mana karuta rinkunachu. Llamakunamanta, karuta rinaka harkarishkami, kay llaktallapitakmi kawsay tiyan, llankay tiyan. Wawakunapash ña mana yarikayta charinkunachu. Unkuykunapash chinkarishkami kan.

## TUKUCHINAPAK

Kay killkapika, imashina Chimborazo ayllullakta urkukunaka punchanta llatanlla sakirikushkatami rikuchishkani. Shinallatak ashka rupaypash, tamia illaypash, yakukunata chakichimukun. Urkukuna ña chushuklla kakpika, chaipi kawsay runakunaka uktashpami karu llaktakunapi llankanaman, kawsanamanmi rikunkuna. Urkukuna chinkarikukta rikushpaka, runakunaka tantarikunkuna, yanapaykunatami mashkakunkuna. Chashnami, urkukunata kamankapak yanapak tantarikunata makita mañashkakuna.

Calpi, Pungalá kitilli ayllullakta runakunaka, llamakunata wiñachishpa, hawalla urkukunata, pachamamata kamana kashkatami yachashkakuna. Shinapash, llamakunata rantinkapak mana kullkita charishkamantami Riobamba Diócesis tantanakuyta, llamakunawan yanapachun mañashkakuna. Chashnami, yaya Gabriel Barriga, yaya Pierrick Van Dorpe, iglesiata pushak runakunaka, Pungalá, Calpi runakunawan, ashtawanka warmikunawan tantarishpa llamakunawan, runakunapak kawsay alli tukuchun yanapashkakuna.

Kunan punchakunaka, tawka ayllullaktakunapimi llama wiwakuna tiyan. Warmikunapak tantanakuykunapash, llamawan llankaymanta sinchiyarishkami kan.

Llamakunaka, ñawpa pachakunamanta runakunapak kawsaypi ashka tantarishkami kan. Runakunapak kawsaypika, llamakunaka ashkatami yanapankuna: aychata, wanuta, millmata, yawarta, tullukunata, karatapashmi kun. Llamapak ishpapash, millmapash, hampimi kan. Wawakuna rinrinta nanachikpika, llama millmata kunuchishpami rinrinpi churashpa kunuchinkuna, hampinkuna. Wayra hapikpipash llama ishpawan wawakunata pichankuna. Shinallatak, llama ismata ninawan hapichishpa, kushnichinkuna.

Llamamanta pachamamapash hampirin, alli tukun. Allpapash sumakta pukun. Tawka llaktakunapimi, llamakunamanta alli murukuna pukun, hiwakuna wiñan, kurukunapash mirarin. Llamakunamanta runakunapakka alli mikuy, alli churari tiyan. Palacio Real, shinallatak shuktak ayllullaktakunapipash, llamakunamanta turismo tiyarin, restaurantikuna mirarin. Palacio Real ayllullaktapika, llamawan alli tukushkatapashmi runakunaka nin. Llamawan kawsay alli kashkamantami, llamawan hampina ukuta wiñachishkakuna. Kaytaka, llama terapia nishpami yachak mishukunaka nin.

Ari, llamawan llankayka mana runakuna ashka kullki charik tukunapak shinami. Shinapash, runakunapak kawsaypika, mana tukuy kullkita hapinapakllachu kan. Wakin llaktakunapika kunankamami karanakunapak, yanaparinapaklla murukunata tarpunkuna, wiwakunatapash mirachinkuna. Ashtawan, kay yanapaykunata rikushpa katina kan. Shinallatak, llamamanta kay killkashkaka shuktak llankaykunatapash wiñachi tukuna kashkatami rikuchin.

Runakunapak yuyaypika, kawsaypika, llamakunaka mana wanka wiwakunachu kan. Runakunataklla, llamaka kushikuyta, yuyayta, samarita kushkatami yuyankuna. Llamaka, runakunamanta mana karupichu kawsan. Ayllukunapak kuchullapimi kan, asikpi kushiyan, wakakpi llakita rikuchin. Wamprakunapash, llamakuna runakuna shina kashkamantami, kuskanata, warmikanataka llamaman churashpa rimankuna, asinkuna, pukllankunapash.

Shinallatak, runakunapak kawsay sumak kachun, yanapak tantarikunapak llankaykunaka, llamakunawan pakta kashkami rikurin. Wakin shuktak llankaykunaka wakllirishkami kan. Kutin, llamakunawan llankayka runakunaman mushuk kawsay tiyana kashkatami rikuchin. Llamakunamanta llankashun, yuyaykunata mashkashpa killkashun, llamakunawan ñukanchik kawsayta sinchiyachishunchik, pachamamatapash kishpichishunchik.

**DECLARACIÓN DE CONFLICTO DE INTERESES:** El autor declara no tener conflictos de interés.

**DECLARACIÓN DE APROBACIÓN DEL COMITÉ DE ÉTICA:** El autor declara que la investigación fue aprobada por el Comité de Ética de la institución responsable, en tanto implicó a seres humanos.

**DECLARACIÓN DE LA DISPONIBILIDAD DE DATOS:** El autor declara que los datos utilizados en la investigación se encuentran disponibles en el contenido del artículo.

## **RIKUSHKA KILLKAKUNA**

Arias Maldonado, M. (2018). *El antropoceno: La política en la era humana*. Taurus.

Bretón, V. (2012). *Toacazo en los Andes centrales del Ecuador tras la reforma agraria*. FLACSO-Abya Yala.

CONDESAN. (18 de abril de 2025). *Monitoreo de páramos*. <https://condesan.org/monitoreo-paramos/>

Coronel, R. (2003). *El poder local y poder público: el Municipio de Riobamba en el proceso de transición de la colonia a la república (1790 - 1890)*. Universidad Andina Simón Bolívar.

Ferraro, E. (2004). *Reciprocidad don y deuda: relaciones y formas de intercambio en los Andes ecuatorianos*. FLACSO-Abya Yala.

Guamán, Y. (2010). *El renacer de la reina andina*. Gráficas Basantez.

Hosfstede, R., Mena-Vásconez, P., & Suárez Robalino, E. (2023). *Los páramos del Ecuador: pasado, presente y futuro*. Universidad San Francisco.

Krainer, A., & Jácome Estrella, H. (2023). *Una oportunidad para imaginar otros mundos: el legado de Alberto Acosta Espinosa*. FLACSO.

Murra, J. (1972). *Formaciones económicas y políticas del mundo andino*. Instituto de Estudios Andinos.

OMS. (8 de junio de 2022). *Transtornos mentales: OMS*. <https://www.who.int/es/news-room/fact-sheets/detail/mental-disorders>

- ONU. (25 de septiembre de 2015). Objetivos de Desarrollo Sostenible. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/es/biodiversity/>
- Romero, H. (2003). Llamas, mito y ciencia en el mundo Andino. *Revista de Ciencias Sociales*, (13), 74 - 98. <https://www.redalyc.org/pdf/708/70801307.pdf>
- Runallakta. (2015). Ñuka llama de mi vida [Grabado por Runa llakta]. <https://www.youtube.com/watch?v=nE2VVw6x2fA&t=83s>
- Salomon, F. (2011). *Los señoríos étnicos de Quito en la época de los incas: la economía política de los señoríos norandinos*. Instituto Metropolitano de Patrimonio y Universidad Andina Simón Bolívar.
- Santana, R. (1995). *¿Ciudadanos en la etnicidad? los indios en la política o la política en los indios*. Abya Yala.
- Tuaza Castro, L. A. (2017a). *La construcción de la comunidad desde los imaginarios indígenas*. Universidad Nacional de Chimborazo.
- Tuaza Castro, L. A. (2017b). Liderazgo indígena tras la disolución del régimen de hacienda. *Ecuador Debate*, (103), 33-44. <https://repositorio.flacsoandes.edu.ec/handle/10469/13706>
- Tuaza Castro, L. A., Johnson, C., & MacBurnay, M. (2021). *El cambio climático y las comunidades indígenas en los andes del Ecuador*. Universidad Nacional de Chimborazo.
- Velasco, J. (1946). *Historia del Reino de Quito en la América Meridional*. Casa de la Cultura Ecuatoriana Benjamín Carrión.